

Görkəmli dilçi alim, böyük vətəndaş

Hər bir xalqın milli mədəniyyətinin tərkib hissələrindən birini həmin xalqın əlifbası, yazı sistemi təşkil edir. Əlifba xalqın mədəniyyət silahı, milli-mənəvi sərvətidir. Mədəni və mükəmməl əlifba əsasında aparılan yazı sistemi xalqın maddi-mədəni nailiyyətlərinin yaranmasında, yaşamasında və inkişaf etməsində başlıca rol oynayır, xalqın dilinin, elmi əlaqələrinin və digər zəruri fəaliyyət sahələrinin tərəqqisinə xidmət edir.

Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin bütün sahələrdə olduğu kimi, dilçilik sahəsində də məqsədyönlü siyasətinin tarixi nəticələrindən biri kimi Azərbaycan dilinin dövlət dili olaraq geniş istifadə edilməsi və latın qrafikası əsasında yaradılmış müasir əlifbamızın tam tətbiqinin təmin edilməsinə nail olmasını qeyd etmək olar. Heydər Əliyevin 18 iyun 2001-ci il tarixli "Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında" Fərmanında digər məsələlərlə yanaşı, Azərbaycan dilçiliyinin inkişafında durğunluğun müşahidə olunması, latın qrafikasının bərpa edilməsi barədə qanun qəbul edilməsindən on ilə yaxın bir müddət keçməsinə baxmayaraq, onun həyata keçirilməsinin olduqca ləng getdiyi qeyd olunmuşdur. Bu sahədə yaranmış vəziyyətin yaxşılaşdırılması, xüsusilə ana dilimizin öyrənilməsi, elmi tədqiqinin fəallaşdırılması, dilimizin cəmiyyətdə tətbiq dairəsinin genişləndirilməsi məqsədi ilə tapşırılmışdır ki, ölkədə Azərbaycan dilinin və latın qrafikasının tətbiqi işinə başlanılsın, o cümlədən 2001-ci il avqustun 1-nə qədər Azərbaycan dilində çap olunan bütün mətbu nəşrlər və digər çap məhsullarının istehsalının, habelə mərkəzi və yerli icra hakimiyyəti orqanlarında kargüzarlığın bütövlükdə latın qrafikalı müasir yeni əlifba əsasında aparılması təmin edilsin. Beləliklə, latın qrafikalı müasir əlifbamızın bütün ölkədə geniş, mütləq tətbiqinə və həmin tarixdən **1 avqust - Azərbaycan əlifbası günü** kimi qeyd olunmasına başlanılmışdır.

Ümumiyyətlə, dünyada 250-dən çox əlifba var. Əlifba aid olduğu ədəbi dilin inkişafında mühüm rol oynayır. Əlifbalar hərflərin miqdarına, quruluşuna, xətlərin istiqamətinə və s. görə bir-birindən fərqlənir. Yer üzündə bir-birinin tam eynini təşkil edən əlifba yoxdur. Lakin bəzi əlifbalar quruluşuna, hərflərin zahiri görünüşünə az və ya çox dərəcədə bir-birinə oxşayır; bunlar bir mənəbdən əmələ gələn və biri digəri üzərində yaradılan müxtəlif əlifbalardır.

Məlumdur ki, tarixən qədimdə xalqların hamısı özləri üçün xüsusi əlifba yaratmışlar. Nisbətə götürüldükdə, çox az xalqın öz xüsusi əlifbası olmuşdur. Xüsusi əlifbası olmayan xalqlar mədəni inkişafının müəyyən dövrlərində başqa xalqların mövcud əlifbalarından istifadə edərək özlərinə məxsus əlifba düzəltilmişlər.

Deyilənlərdən aydın olur ki, bir neçə dilin yazısı üçün eyni şərti işarələrdən - hərflərdən istifadə oluna bilər. Lakin bir cəhət bilmək lazımdır ki, bir dilə aid olan əlifba eyni ilə başqasına tətbiq edilmir. Çünki təbii olaraq, hər dilin səs sisteminə özünəməxsus fərqli və səciyyəvi xüsusiyyətləri vardır. Buna görə də bir dilin mövcud əlifbasından istifadə edilərək bu və ya başqa dil üçün əlifba yaradıldıqda həmin dilin təbiəti, xüsusiyyətləri nəzərə alınır və buna əsasən mənəbə kimi istifadə edilən sıra hərfləri atılır, eyni zamanda, səciyyəvi səsləri bildirmək üçün lazımi qədər yeni şərti işarə-hərf əlavə olunur. Müasir Azərbaycan əlifbası qeyd etdiyimiz qaydada yaradılmışdır.

Azərbaycan xalqı tarixən müxtəlif ictimai, siyasi və digər səbəblər üzündən bir sıra əlifba sistemindən istifadə etməli olmuşdur. Xalqımızın ən qədim dövrlərdə müxtəlif əlifbalardan istifadə etdiyini bizə qədər gəlib çatan onlarca yazılı abidələr sübut edir.

Azərbaycanlılar ayrı-ayrı dövrlərdə aşağıdakı müxtəlif quruluşlu əlifbalardan istifadə etmişlər:

1. Qədim milli türk əlifbalarından (qədimdən VII əsrin II yarısına qədər);
2. Ərəb qrafikalı əlifbadan (VII əsrin II yarısından XX əsrin 1929-cu ilinə qədər);
3. Latın qrafikalı əlifbadan (1929-1940-cı illər);
4. Kiril qrafikalı əlifbadan (1940-1992-ci illər);
5. Yenidən latın qrafikası əsasında hazırlanmış tamamilə yeni əlifbadan (1992-ci ildən).

Qədim azərbaycanlılar tarixin uzaq keçmişdə, milli-mənəvi mədəniyyətlərini yaradıb inkişaf etdirərkən, heç şübhəsiz, başlıca mənəvi mədəniyyət vasitəsi olan əlifba-

dan istifadə etmişlər. Keçmişdə xalqımızın müraciət etdiyi, bəhrələndiyi ümumməşhur qədim Türk-Uyğur və Orxon-Göytürk əlifbalı olmuşdur. Sonradan Azərbaycan xalqının ərəb əlifbasından istifadə etməsi ərəblərin istilası ilə əlaqədar olmuşdur. VII əsrin ortalarında ərəblər Azərbaycanı işğal etdikdən sonra azərbaycanlıların işlətdiyi yazı sistemi sıradan çıxarılmışdır. Bundan sonra Azərbaycan yazısında uzun zaman ərəb əlifbası işlədilmişdir.

XX əsrin 20-ci illərindən mədəniyyətimizin, ədəbiyyatımızın, dilimizin çiçəklənmə dövrü başlanmışdır. Uzun dövr öz nöqsanları ilə yazımızı çətinləşdirən ərəb əlifbası isə bu tərəqqinin tələblərinə qəti cavab vermə bilmir, onun çatışmayan cəhətləri daha bariz şəkildə özünü göstərirdi. Buna görə də ictimaiyyətimiz yeni tələblərə uyğun əlifba forması axtarmalı oldu və böyük müfəkkir M.F.Axundovun ideyasını əsas tutaraq Azərbaycan əlifbasını latın qrafikası əsasında yaratmağı məqsədəuyğun hesab etdi. Nəticədə **1922-ci ildə** latın qrafikası əsasında Azərbaycan əlifbası yaradıldı. Həmin əlifbadan 1940-cı ilə kimi istifadə olunmuşdur. Bu əlifbanın ən böyük əhəmiyyəti ondan ibarət oldu ki, o, yazımızdan çətin ərəb əlifbasını tamamilə çıxardı, respublikamızda savadlanma işini sürətləndirdi.

Azərbaycanda rus qrafikası əsasında yeni əlifba yaradılması məsələsi 1939-cu ilin əvvəllərindən qaldırılmışdı. O zaman Azərbaycanın dilçi alimlərinin böyük əksəriyyəti totalitar rejimin repressiyalarına məruz qaldı. Azərbaycan SSR Ali Sovetinin II sessiyasında **1940-cı il** yanvarın 1-dən Azərbaycan yazısının rus əlifbası əsasında tərtib olunmuş yeni əlifbaya qəti və məcburi keçməsinə dair qərar verildi. Həmin əlifbadan Azərbaycan xalqı 1992-ci ilədək istifadə etmişdir.

Təəssüf ki, qeyd edildiyi kimi, Azərbaycan xalqının əlifbası tarixin müxtəlif dövrlərində müəyyən səbəblər ucbatından bir neçə dəfə dəyişdirilməyə məruz qalmış, sonuncu kiril qrafikalı əlifba isə, ümumiyyətlə, Azərbaycan dilinin səs sistemində uyğun olmasına baxmayaraq qəbul edilmişdir.

Kiril qrafikalı Azərbaycan əlifbasını dəyişdirmək ideyası keçmiş Sovet İttifaqının dağılması nəticəsində meydana gəlmişdir. Azərbaycan dilinin fonetik sistemində tam uyğun olan yeni əlifba yaratmaq XX əsrin 80-ci illərinin sonlarında az bir zaman ərzində ümumxalq arzusuna çevrilmişdir. Xalq milli-mənəvi mədəniyyətin digər sahələrində olduğu kimi, yazı məsələlərində də öz istəyinə nail olmağı qarşıya məqsəd qoymuşdu.

Həmin dövrdə Azərbaycanda baş verən oyanış hərəkatı bir çox ziyalılarımızla yanaşı, görkəmli dilçi-alim Afad Qurbanovun da diqqətini xalqımızın taleyüklü problemlərinin həllinə yönəlmişdir. Həmin problemlərdən biri də Azərbaycan xalqının kiril qrafikalı əlifbasının dəyişdirilməsi və Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi qanuniləşdirilməsi, onun daha fəal işlədilməsi, habelə ictimai və başqa funksiyalarının genişləndirilməsinin təmin edilməsi olmuşdur.

Ölkəmizdə əlifba islahatının aparılmasında Afad Qurbanovun Azərbaycan Əlifba Komissiyasının sədri və latın qrafikası əsasında hazırlanmış və bu gün istifadə etdiyimiz Azərbaycanın yeni müstəqil əlifbamızın müəllifi kimi böyük xidmətləri olmuşdur. İstedadlı dilçi-alim, bacarıqlı təşkilatçı olan akademik Afad Qurbanov bütün qüvvə və bacarığını xalqın arzu və istəyini əks etdirən bu mühüm işə - Azərbaycan üçün yeni müstəqil əlifbanın hazırlanması işinə həsr etmişdir.

Bu dövrdə latın qrafikalı yeni müstəqil əlifbaya keçməyin zəruriliyini elmi faktlarla əsaslandırın ilk alim məhz Afad Qurbanov olmuşdur. O, deyirdi ki, *"Azərbaycanda əldə edilmiş müstəqillik və azadlıq latın əlifbasını bərpa etmək zərurətini ortaya çıxardı. Bu zərurət zamanın tələbindən irəli gəlirdi. Belə ki, illərdən bəri bir-birindən elmi və mədəni, iqtisadi və siyasi cəhətdən ayrı düşmüş çoxsaylı türk xalqlarının əlaqələrini yaratmaq üçün latın əlifbası daha təsirli vasitələrdən biri idi. Latın əlifbası dünyanın ən geniş yayılmış sadə və müasir əlifbalarındandır. Latın əlifbasının tarixi kökləri türk xalqları ilə bağlı olmuşdur"*.

Görkəmli dilçi-alim, əlifba islahatçısı, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü, filologiya elmləri doktoru, professor, əməkdar elm xadimi, Dövlət mükafatı laureatı, Onomastika elmi məktəbinin banisi Afad Qurbanovun təşəbbüsü ilə 1990-cı ildə Azərbaycan Əlifba Komissiyası yaradılmış və əlifba mütəxəssisi olduğu və bu sahədə yaradıcılıq işi nəzərə alınaraq o həmin komissiyanın sədri təyin edilmişdir.

Milli müstəqilliyin bəhrəsi olan yeni latın qrafikalı əlifbanın reallaşdırılması üçün ölkəmizdə Afad Qurbanovun sədrliyi altında fəaliyyət göstərən Azərbaycan Əlifba Komissiyası tərəfindən xeyli nəzəri və əməli işlər görülmüş, məsələnin həllinə dilçilərlə bərabər, tarixçilər, ədəbiyyatçılar, şərqşünaslar, etnoqraflar, yazıçı və şairlər, orta və ali məktəb müəllimləri, mətbuat və nəşriyyat işçiləri və digər ziyalılar cəlb edilmişdir. O dövrdə bu işdə akademiklər Budaq Budaqov, Məmməd Cəfər Cəfərov, Bəkir Nəbiyev, Əlisəhəb Sumbatzadə və başqaları öz səylərini və biliklərini əsrigəməmişlər.

Əlifba məsələsi respublikada çox geniş müzakirə obyektinə çevrilmiş, 6-7 ay da-

vam edən müzakirələr ölkənin bir çox idarə, təşkilat və müəssisələrində, xüsusi olaraq ali məktəb kollektivlərində keçirilmiş, ətəflı və dərin fikir mübadilələri aparılmışdır.

Kiril əsaslı əlifbanın qüsurlarını qeyd etməklə yanaşı, Afad Qurbanov latın qrafikalı əlifba layihəsinin məhz dilimizin səs sistemində uyğun tərtib edilməsinin zəruriliyini vacib sayaraq məsələyə çox ehtiyatla yanaşmış, bu işdə diqqətli olmağı tələb etmiş, əlifba yaratmağı öz mahiyyətinə görə dövrün ictimai, siyasi və mədəni problemlərinin ən mürəkkəbi, ən məsuliyyətli hesab etmişdir. O, qəti şəkildə bəyan etmişdir: *"Kiril qrafikası Azərbaycan dilinin bütün incəliklərinə, onun tələblərinə cavab vermir. İndi işlətdiyimiz kiril qrafikalı əlifbada bir sıra düzəldilməsi mümkün olmayan qüsurlar vardır. Eyni zamanda, kiril qrafikalı əlifba xalqımızın milli mədəniyyətinin birlişməsinə ancaq mənfi təsir göstərir. Müxtəlif yerlərdə yaşayan azərbaycanlılar bir-birinin nailiyyətləri haqqında birbaşa məlumat ala bilmir, milli mədəniyyət arasında möhkəm əlaqə yaranmır. Buna görə də xalqımızın birliyi, onun iqtisadi, siyasi və mədəni inkişafı üçün mütləq qəti və yararlı əlifba lazımdır. Bu da indi və gələcəkdə özünü doğrulda bilən latın qrafikası əsasında yeni əlifba olmalıdır"*.

İstər müzakirələrdəki çoxsaylı çıxışlarda, istərsə də respublikanın müxtəlif bölgələrindən, azərbaycanlıların yaşadıkları bəzi xarici ölkələrdən alınmış külli miqdarda məktublarda hansı əlifbanın götürülməsinə, hərflərin quruluşca seçilməsinə və hərflərin əlifba cədvəlində düzülüşünə və s. məsələlərə dair bir sıra mülahizə və təkliflər irəli sürülmüşdür.

Həmin zaman cəmiyyətdə əlifba barəsində müxtəlif ziddiyyətli fikirlər mövcud olmuş və hansı əlifbanı götürmək barədə aşağıdakı təkliflər verilmişdir:

1. Qədim Türk-Uyğur, yaxud Orxon-Göytürk əlifbasını müasir tələblərə uyğun hazırlayıb işlətmək;
2. Keçmişdə istifadə etdiyimiz ərəb qrafikalı əlifbada islahat aparmaq;
3. Dünyada oxşarı olmayan, tamamilə yeni bir əlifba düzəltmək;
4. Latın qrafikalı əlifbaya qayıtmaq.

O zaman cəmiyyətdə ərəb qrafikalı əlifbanın tərəfdarlarının əksəriyyət təşkil etməsinə baxmayaraq, məhz A.Qurbanovun təkidilə dördüncü təklifin - latın qrafikalı əlifbaya qayıtmaq ideyasının daha məqsədəuyğun olduğu qəbul edilmişdir. Bu təkliflə bağlı üç fikir səslənmişdir:

1. Latın əsaslı müasir türk əlifbasını olduğu kimi götürmək;
2. XX əsrin 20-ci illərinə qədər istifadə olunmuş əlifbada heç bir dəyişiklik etmədən eyni ilə qəbul edib işlətmək;
3. Latın qrafikalı yeni müstəqil əlifba tərtib etmək.

Afad Qurbanov üçüncü mülahizəni əsas götürərək latın qrafikası əsasında yeni müstəqil əlifbamızın layihəsini Azərbaycan dilinin səs sistemi və digər xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla hazırlamış və Komissiyanın müzakirəsinə vermişdir.

Sonradan televiziya və mətbuat vasitəsi ilə müasir əlifbamızın layihəsi ictimaiyyətə çatdırılmış, geniş müzakirə olunaraq 1992-ci ildə qəbul olunmuşdur. Yeni əlifbada, hər şeydən əvvəl, apostrof işarəsi hərflər sırasından çıxarılmışdır.

Müasir Azərbaycan əlifbası Azərbaycan dilinin səslərinə müvafiq tərtib olunduğundan miqdarca o qədər də çox olmayan hərfləri ilə Azərbaycan dilinin yazısını lazımi dərəcədə təmin edir. Bu əlifbada heç bir səsi bildirməyib, lüzumsuz işlənən hərf yoxdur. Buradakı hər bir hərfin müəyyən vəzifəsi mövcuddur və bunların köməyi ilə dilimizdəki əsas səslər - fonemlər əks oluna bilər.

Afad Qurbanovun 90-cı illərin əvvəllərində Azərbaycan dilinin qanuniləşdirilməsi, onun geniş istifadəsinin təmin olunması sahəsində də misilsiz rolu olmuşdur. O, Azərbaycan dili haqqında qanun layihəsinin hazırlanması üzrə dövlət komissiyasının və digər aidiyyətli komissiyalarının fəal üzvü kimi böyük işlər görmüşdür.

Yeni əlifba layihəsinin hazırlanması və Azərbaycan dili haqqında qanun layihəsinin tərtib olunması işi ilə yanaşı, görkəmli dilçi-alim və ictimai xadim Afad Qurbanov 1990-1995-ci illərdə Azərbaycan Parlamentinin deputatı kimi geniş ictimai-siyasi fəaliyyət göstərərək bu sahələrdə də xeyli işlər görmüşdür. Onun deputat platformasının əsas tezislərindən məhz latın qrafikalı yeni əlifbaya keçidin, Azərbaycan dilinin daha fəal işlədilməsinin, habelə onun ictimai və başqa funksiyalarının genişləndirilməsinin təmin edilməsi məsələləri olmuşdur.

XX əsrin 20-ci illərində Azərbaycanda istifadə olunan latın qrafikalı əlifba böyük müfəkkir M.F.Axundovun ideyası əsasında yaradıldığı halda, hazırda istifadə etdiyimiz latın qrafikalı Azərbaycan əlifbası (1992-ci il) Afad Qurbanovun adı ilə bağlıdır.

Ümumxalq sərvətimiz olan bugünkü əlifba bu yorulmaz insanın, xalqını dərin-dən sevən fəal vətəndaşın, dilçilik elmimizin korifeyi, məşhur dilçimiz akademik Afad Qurbanovun elmi və ictimai fəaliyyətinin bəhrəsi kimi Azərbaycan xalqına ən böyük töhfələrindən biridir.

QARA MƏŞƏDİYEV,
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor,
AMEA-nın Dilçilik İnstitutunun
məsul əməkdaşı.